

НАЧАЛО НА ПРЕХОДА КЪМ ДЕМОКРАТИЗАЦИЯ И ПАЗАРНА ИКОНОМИКА В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА БЪЛГАРСКИТЕ АВТОРИ

Стойчо Грънчаров

Около средата на 80-те години на миналия век кризата в страните от социалистическия лагер в Източна Европа, включително и в Съветския съюз, става все по-дълбока и явна и всъщност необратима. Опитите на управляващите да превъзмогнат или поне да тушират най-отрицателните последици на тази криза – да се придаде на социализма „човешко лице“ и перестройката, се оказват неуспешни. Все по-остро назрява необходимостта от радикални промени, според някои комунисти в системата, а според противниците на комунизма – на самата система.

България е една от страните в Източна Европа, в които промените започват по-късно. В страната, която най-стриктно прилага съветския модел и е най-верен съветски сателит, голяма част от управляващите, начело с тогавашния партиен и държавен лидер Тодор Живков, изпитват уплаха от перестройката. Стига се до куриозното положение да се налагат изкуствено ограничения за разпространяването на нашумелия по това време съветски ежеседмичник „Литературная газета“, който дава информация за реформите на Горбачов и който започва да се търси масово сред българите. Когато пък започват, в България промените не са и толкова радикални и, както се оказва по-късно, далеч не са толкова резултатни, както тези в Чехословакия, Унгария, Полша.

И закъснелостта, и нерадикалността, и слабата ефективност на промените в България са породени от най-разнообразни причини и имат важни социално-икономически и политически последици.

Българските автори най-общо приемат събитията от края на 1989 г. за начало на т.нар. преход в България. Мнозинството от тях смятат, че първият етап от прехода започва с падането от власт на 10 ноември 1989 г. на Т. Живков и приключва с изборите от юни 1990 г. за Велико народно събрание¹, чиято основна задача е да изработи нова конституция на страната. Други са на мнение, че първият етап на прехода започва по-рано – на 3 ноември 1989 г., когато по време на масова демонстрация на природоза-

¹ Калинова, Е., И. Баева. Българските преходи 1939–2002. С., 2002, с. 267. Автор на частта за събитията от 1989 г. до 2002 г. е Искра Баева.

шитниците в България вече се издигат и политически лозунги, които показват, че се подлага на съмнение съществуващият политически ред².

Времето от падането на Т. Живков от власт до свикването на Великото народно събрание (ВНС) е богато със значителни за съдбата на страната събития. Те често са заредени с противоречиви тенденции и в тях движещи сили са различни политически сили, преследващи различни цели и довели по-сетне до различни резултати. Натрупана е богата литература за този етап. Публикуван е значителен документален материал, текущи за тогавашния момент политически и журналистически анализи и коментари, спомени на участници в събитията. Налице са и много най-различни, нерядко противоположни оценки за отминалите тогава събития, направени *post factum* и от различна гледна точка: било с оглед на партийните пристрастия, било с оглед на определени различни виждания на лица с еднаква или сходна политическа ориентация, било с оглед на различната професионална нагласа на политолога, философа, журналиста, историка и т.н. Все още събитията са твърде близко, а политическите пристрастия не са стихнали, така че литературата, посветена на прехода въобще и конкретно на първия етап от прехода или на отделни негови проблеми, не може да не отразява не само политически, но и определени лични виждания и пристрастия.

* * *

За по-доброто разбиране на българския преход към демокрация и пазарна икономика е от голямо значение да се разкрият предпоставките, довели до събитията и промените от 1989 г. и след това. Във връзка с това е твърде важен въпросът за опозицията срещу комунистическия режим в страната.

Непосредствено в самото начало на тоталитаризма в България се прилага терор. В първите дни след преврата от 9 септември 1944 г. срещу него възниква не само политическа, но и въоръжена съпротива. Това е така нареченото горянство, въоръжено движение на бивши военни и полицаи срещу новата власт, унищожено с груба сила. След това политиката на насилие продължава и е смазана и политическата опозиция. В страната започва да липсва каквото и да било организирано движение или противокомунистическа сила. Съществуват само организациите на политическата емиграция в чужбина. Емигрантските организации обаче нямат влияние в страната.

В България преди 1989 г. има дисиденти, но мненията на различните автори са разнородни що се отнася до това дали е имало или не организирано дисидентско движение. Важен извор за дисидентството точно около събитията от преврата от ноември 1989 г. е публикуваната през 1997 г. книга на Евгения Иванова „Историята се завръща. Част I. Българското дисидентство 1988–1989“³, в която е събран богат документален материал по темата.

² Дайнов, Е. Политическият дебат и преходът в България. С., 2000, с. 15.

³ Иванова, Е. Историята се завръща. Българското дисидентство. 1988–1989. Първа част. С., 1997.

Самата авторка изтъква в предговора ѝ, че „представлява теренен материал“ и обяснява, че нарочно употребява този термин от етнологията, тъй като той по-точно илюстрира същността на текста като „материал, събран от участниците (или неучастниците) в събитията, малко преди тези събития окончателно да се превърнат в митология. Или да бъдат забравени“⁴.

В книгата се изтъква, че, както твърди Любомир Собаджиев – един от създателите на бъдещия опозиционен Съюз на демократичните сили (СДС), обединяващ противниците на комунистическия режим след преврата от 10 ноември 1989 г., дисидентството в България не е „изобретение на Шесто управление“ на Държавна сигурност, както някои недобронамерено твърдят. Бунтовните настроения започват като личен проблем⁵. От своя страна видният дисидент Ж. Желев, по-късно избран начело на СДС и за президент на страната, категорично отхвърля като „една от най-мръсните, но заедно с това и най-често повтаряната клевета „внушението, че Шесто управление на Държавна сигурност е имало пръст в създаването на СДС“⁶. Той обаче предполага, че след като СДС започва лавинообразно да нараства, със сигурност Шесто управление е внедрявало свои хора в различните негови структури и е наивно да се смята обратното.

Книгата на Е. Иванова ни запознава с дейността или дори по-скоро с действията на отделни дисиденти, играли значителна роля в българския политически живот в навечерието и най-вече след промените от 1989 г. Сред тях авторката отделя внимание на Антонина Желязкова, Велислава Дърева, Илия Минев.

Антонина Желязкова е учен историк, който много добре познава проблемите на турците и помаците в България. Тогавашната правителствена политика към тях става основен мотив за включването ѝ в неформалните дисидентски движения. Както се вижда от книгата на Е. Иванова, самата Желязкова смята, че дисидентите са смелчаци, притежаващи граждански морал и това ги обединява⁷.

Велислава Дърева през 70-те години работи като журналист в Пловдив. Там заедно с други членове на Българската комунистическа партия пише нови нейни програма и устав. В началото на 80-те години се сближава с неказионно настроените Желю Желев – философ, и Николай Генчев – историк, и под тяхно влияние започва да се променя⁸.

Илия Минев по време на Втората световна война участва в Националистическите български легиони, а след 9 септември 1944 г. е в затвора в Шумен. В средата на 50-те години заедно със свои съмишленици той създава независимо Дружество за защита правата на човека⁹. През 1985–1986 г., спо-

⁴ Пак там, с. 3.

⁵ Пак там, с. 15.

⁶ Желев, Ж. Въпреки всичко. Моята политическа биография. С., 2005, с. 270, 306.

⁷ Иванова, Е. Цит. съч., с. 34.

⁸ Пак там, с. 35.

⁹ Пак там, с. 41.

ред приведените в книгата твърдения на Минев, то се оформя в гр. Септември и се подава молба за регистрация в местния окръжен съд (Пазарджишкия)¹⁰. Регистрацията е отказана и тогава учредителните документи на дружеството биват прехвърлени през граница. Чак след 5 юни 1989 г., след като Тодор Живков прави изявление за възможността за ограничен плурализъм в обществото, дружеството е регистрирано. То обаче не е популярно, защото е съставено от малко на брой неизвестни лица.

Както преценяват някои автори, подобна е била и съдбата на Комитета за защита на религиозните права, свободата на съвестта и религиозните ценности, начело с йеромонах Христофор Събев и на независимия профсъюз „Подкрепа“, начело с д-р Константин Тренчев¹¹.

В книгата си Е. Иванова привежда и мнението на Ж. Желев, президент на България, относно дисидентството и се спира върху посочените от него примери за дисиденти – поетът-сатирик Радой Ралин, авторът на серия карикатури за Т. Живков Тодор Цонев и др.

Категорична позиция, че в България е имало организирано дисидентство заема Ж. Желев в спомените си¹², издадени по-късно от книгата на Е. Иванова. Сам Желев като студент по философия изказва още през 50-те години несъгласието си със съдържанието и организацията на обучението в катедрата по философия в Софийския университет. В докторската си дисертация не приема изказаните от Ленин концепции относно определението на понятието материя. Дисертацията му не е публикувана, но Желев я разпечатва в 200 екземпляра, които сам разпространява (така нареченият тогава самиздат). През 1981 г. публикува книгата си „Фашизъм“, от страниците на която ясно прозира, макар и да не е изрично формулирана, аналогията между тоталитарния социализъм, съществуващ по онова време, и фашизма. Книгата става бестселър, но авторът ѝ е уволнен от работа.

Според Ж. Желев опозицията у нас започва да се изгражда цели две години преди свалянето на Т. Живков от власт и още преди събарянето на Берлинската стена¹³. Като етап по пътя на тази организираност Ж. Желев разглежда дружеството на Илия Минев, Лигата за правата на човека, начело с Христофор Събев и Никола Колев-Босия, членове на която провеждат гладна стачка срещу правителствената политика спрямо турците в България, Обществения комитет за екологична защита на град Русе, основан на 8 март 1988 г., Клубът за подкрепа на гласността и преустройството, основан на 3 ноември 1988 г.¹⁴ През 1989 г. възникват още седем неформални граждански организации, „жестоко мачкани“ от Държавна сигурност (основният репре-

¹⁰ Пак там, с. 42.

¹¹ Иванов, Д. Политическото противопоставяне в България 1956–1989. С., 1994, 124–139; Калинова, Е., И. Баева. Цит. съч., 235–236.

¹² Иванова, Е. Цит. съч., 36–37.

¹³ Желев, Ж. Цит. съч., с. 232.

¹⁴ Пак там, 232–236.

сивен орган в България), за да не могат да разгърнат почти никаква публична дейност. Това са независимият синдикат „Подкрепа“ на д-р Константин Тренчев, Комитетът за защита на свободата на съвестта и духовните ценности, Екогласност, основана на 11 април 1989 г., Съюз на незаконно репресираниите след 1945 г., основан през лятото на 1989 г., Комитет 273, Движението за гражданска инициатива¹⁵.

Историците Евгения Калинова и Искра Баева и журналистът Димитри Иванов смятат, че първата наистина дисидентска организация се създава по повод тревогите за съдбата на град Русе, периодично обгазван с хлор от намиращия се на отсрещния бряг на Дунав румънски химически комбинат в град Гюргево. Българското правителство не постига успех с искането си румънската страна да изгради пречиствателна система. Режисьорът Юрий Жиров създава документалния филм „Дишай“. В образувания тогава комитет за екологична защита на град Русе участват редица популярни личности – писателят Георги Мишев, актьорът Петър Слабаков, художникът Светлин Русев, треньорката на отбора по художествена гимнастика, неколкократно световен шампион – Нешка Робева, журналистката Соня Бакиш, съпруга на председателя на Народното събрание и член на Политбюро на ЦК на БКП Станко Тодоров. В началото на 1989 г. актьорът Петър Слабаков оглавява движение „Екогласност“.

В цитираните работи на Е. Иванова, Д. Иванов, Е. Дайнов и Е. Калинова и И. Баева специално внимание се отделя на Клуба за подкрепа на гласността и преустройството в България. Клубът се учредява в Софийския университет. Според И. Баева това е първата чисто политическа организация. Инициатори за създаването ѝ са дългогодишни членове на БКП. В него участват и някои от така наречените активни борци против фашизма и капитализма, които се ползват с редица привилегии, включително и по-високи пенсии. Сред тях са поетът Христо Радевски, кинорежисьорът Дучо Мундров, академик Кирил Василев, химикът академик Алексей Шелудко, поетът Радой Ралин. Сред учредителите са и известната писателка Блага Димитрова и философът Желю Желев. Създадени са шест секции: 1) за икономическото състояние; 2) за човешките права и граждански свободи; 3) за демографските проблеми; 4) за екологията; 5) за проблемите на българската култура; 6) по нерешени проблеми на българската история¹⁶. Обявява се, че организацията „ще работи изцяло на основата на Конституцията на НРБ и в нейните рамки, съобразявайки се със съществуващото законодателство и при пълна подкрепа на решенията на Юлския пленум на ЦК на БКП от 1987 г.*, като се бори за тяхното политическо осъществяване“¹⁷.

В началото на следващата 1989 г. Клубът получава международно

¹⁵ Пак там, 239–242.

¹⁶ Иванов, Д. Цит. съч., с. 138. Калинова, Е., И. Баева. Цит. съч., 238–239.

* На пленума е приета програма за осъществяване на някои реформи в България.

¹⁷ Иванова, Е. Цит. съч., с. 63.

признание. През януари 1989 г. на посещение в България е тогавашният френски президент Франсоа Митеран. На 19 януари той кани на закуска в посолството на Франция дванадесет интелектуалци, повечето от които са дисиденти и членове на Клуба. Това са Блага Димитрова, Желю Желев, Николай Василев, Алексей Шелудко, Радой Ралин, журналистите Стефан Продев и Копринка Червенкова. Митеран предварително е поставил условие, че ще посети България, ако има среща с така наречените неформални. Според приведеното в книгата на Е. Иванова мнение на Николай Василев, БКП също е имала квота за участие в срещата и в нея са били журналистът Стефан Продев, художникът Светлин Русев, писателите Ивайло Петров и Йордан Радичков, кинорежисьорът Анжел Вагенщайн¹⁸.

Факт, който не се оспорва нито в мемоарната литература, нито в изследванията, е, че дисидентството е възнамерявало да действа в рамките на законността и не по въоръжен път. Във връзка с това Ж. Желев дава точно и много изразително определение на понятието „дисидент“ и „дисидентство“¹⁹. Легитимността на дисидентството обяснява редица моменти от прехода, когато не се прилага енергията на „улицата“ за насилствено сваляне на БКП от власт.

Както се посочва в цитираните работи за дисидентството, една от дисидентските организации, Клубът за подкрепа на гласността и преустройството в България, действа особено напористо по силно наболелия по това време турски въпрос.

В българските земи под османско владичество са били заселвани турци, а някои българи приемат исляма и турски имена. Официално правителството през 80-те години възприема тезата, че турците в България са потомци на ислямизирани българи и провежда масирана акция по насилствена промяна на всички турски имена с български. Това е така нареченият възродителен процес. При това положение не малък брой турци се изселват от България.

На 29 май 1989 г. в голяма реч, предавана по радиото и телевизията, Т. Живков подчертава българския произход на турците в България, но обявява, че те имат право да изберат родината си и да напуснат временно или завинаги България. Тогава започва „голямата екскурзия“, наречена така, тъй като в молбите за задгранични паспорти (по това време в България съществуват два вида паспорти – единият е валиден за страната, а вторият за пътуване в чужбина) се пише, че целта на пътуването е екскурзия. Над 300 000 турци напускат страната.

Изселването е тежко. Набързо, за няколко дни изселващите се трябва да продадат имотите си, да изтеглят спестяванията си, да натоварят по-ценната част от покъщнината си. От пазара изчезват куфарите. Кервани от автомобили се отправят към Турция. А тя не е в състояние да приеме такъв

¹⁸ Пак там, 83–84.

¹⁹ Желев, Ж. Цит. съч., 216–217. Относно легитимността на българското дисидентство вж. и у Дайнов, Е. Цит. съч., с. 357.

огромен брой хора. Дестабилизира се българската икономика. До крайност се обтягат българо-турските отношения.

* * *

В България есента на 1989 г. е напрегната. Ученици и студенти са изпратени да събират реколтата в напуснатите от турците места. На пазара започват силно да липсват селскостопански продукти и храни. „Екогласност“ и дисидентските организации се готвят да протестират. В партийното ръководство се мобилизират недоволните от Т. Живков. Горбачов му отказва подкрепа.

За целия период от 9 септември 1944 г. до 1989 г. за българските държавници е от решаващо значение подкрепата на Москва, но Т. Живков не получава такава от Горбачов. Според редица близки до управляващите среди по това време оръдие на Кремъл в Политбюро е бил Андрей Луканов.

Трудностите на режима водят до разочарование мнозина партийни членове, включително ръководни кадри в партийно-правителствения апарат. И. Баева преценява, че в такава обстановка сигналът за политическа промяна е даден на 24 октомври 1989 г. с откритото писмо на външния министър и член на Политбюро Петър Младенов²⁰. Е. Дайнов разглежда това писмо като единственият известен засега документ на преврата срещу Т. Живков и специално изтъква факта, че няколко дни преди да отправи писмото Младенов е в Москва, където събира подкрепата на Кремълското ръководство²¹.

Писмото на Младенов е адресирано до ръководството на БКП. Официално то е публикувано по-късно, но още тогава се разпространява сред обществото²². П. Младенов подава оставка от поста си и обвинява Т. Живков, че е довел страната „до дълбока икономическа криза“, че „изолира България от света, дори от СССР“²³.

В хронологията на събитията, настъпили след писмото на П. Младенов, у всички автори естествено се открояват събитията от 9–10 ноември 1989 г. На заседанието на Политбюро от 9 ноември 1989 г. мнозинството налага на Т. Живков да подаде оставка от заеманите от него постове като генерален секретар на БКП и председател на Държавния съвет, като самата оставка да се гласува от пленума на ЦК на БКП, който е трябвало да се проведе на следващия ден²⁴.

На самия пленум Т. Живков, както подчертават всички автори, занима-

²⁰ Калинова, Е. Баева, И. Цит. съч., с. 250.

²¹ Дайнов, Е. Цит. съч., с. 357.

²² Пак там.

²³ Младенов, П. В името на България. Писмо на П. Младенов, 24 октомври 1989 г. – Международни отношения, 1990, № 1, 5–7; вж. също Младенов, П. Животът: плюсове и минуси. С., 1992, 322–323.

²⁴ Сведения за заседанието на Политбюро поднася в книгата си Костадин Чакъргов, близък сътрудник на Живков. Чакъргов, К. От втория етаж към нашествието на демократите. С., 2001, 209–210.

ващи се с въпроса, няма защитници и оставката му е гласувана. Превратът, както пише в книгата си журналистът Боян Трайков, сам участвал в работата на Пленума в качеството си на директор на БТА и член на ЦК на БКП, се осъществява много лесно и напълно безкръвно²⁵, без намеса на силите на реда и без намеса на военните, като сам министърът на отбраната Добри Джуров, много близък до Т. Живков още от времето, когато и двамата са членове на партизанския отряд „Чавдар“, е привлечен на страната заговорниците²⁶. Лекотата, с която става свалянето на Т. Живков, П. Младенов оценява в Спомените си като плод на дългогодишна подготовка на промяната от негова страна²⁷. Т. Живков в своите спомени пък изтъква, че не можело да става дума за преврат, тъй като той почти доброволно бил подал оставката си²⁸.

Е. Иванова привежда в цитираната по-горе книга за българското дисидентство свидетелства за позицията на някои дисиденти и по-нататък видни дейци на промяната във връзка със събитията от 9–10 ноември. Някои от тях смятат тези събития за „нежна революция“ (Ант. Желязкова), други за вътрешно-партиен преврат (Румен Воденичаров), трети за „нагласена от самата система мимикрия“ (Елка Константинова)²⁹. Някои известни тогава интелектуалци и политици, интервюирани по-късно относно случилото се на 9–10 ноември, си задават въпроса дали и доколко преходът след 10 ноември е бил договорен от великите сили³⁰, дали и доколко е бил приложен „сценарий от север“³¹, изказват се съждения, показващи, че Москва най-малкото не е била против оставката на Т. Живков³².

Интерес представлява мнението, изказано от Александър Лилов, който преди ноемврийските събития е в немилост, отстранен от властта и временно пребивава в Лондон „да учи език“, но на XIV извънреден конгрес на БКП, състоял се много скоро след свалянето на Т. Живков, е избран за председател на Висшия партиен съвет. Лилов изказва несъгласие с оценките както на тези, които величаят събитията от 10 ноември, така и на тези, които омаловажават значението им само до вътрешнопартиен преврат³³. Сам той раз-

²⁵ Трайков, Б. 10 ноември. Превратът. С., 1989. Вж. също Калинова, Е., И. Басва. Цит. съч., 250–251.

²⁶ Чакъров, К. Цит. съч., с. 210.

²⁷ Младенов, П. Животът..., с. 323. Относно мнението на други тогавашни висши партийни функционери вж. у Чукрин, Г. Записки от тоталитарното време. Краят. С., 2007. За сложните интриги в Политбюро на БКП вж. Дойнов, О. Спомена. Допълнени от Димитрова, З. С., 2002. Спомените са публикувани след смъртта на члена на Политбюро О. Дойнов на базата на оставени от него мемоари, обработени от журналистката З. Димитрова.

²⁸ Живков, Т. Мемоари. С., 1997, 620–626.

²⁹ Иванова, Е. Цит. съч., 222–226.

³⁰ Патрашкова, К., О. Стефанов. Да живей България! (10 разказа за прехода, който не ни обедини). С., 2006.

³¹ Мутафов, Е. Земя без народ. С., 2006.

³² Лилов, А. Диалогът на цивилизациите. Световният и българският преход. С., 2004, с. 530.

³³ Пак там, 517–523.

глежда 10 ноември от гледна точка на дебата „капитализъм или социализъм“ и като „замислен не като реставрация на капитализма, а като реформиране на социализма“. В него Лилев продължава да вярва, макар че смята, че времето на 10 ноември е било не 1989 г., а много по-рано – през 1981–1982 г., когато съществувала „последната реална възможност за реформиране на българския реален социализъм“³⁴.

Оставката на Т. Живков е посрещната от дисидентите (а и от страна на по-голямата част от обществото) с радост, но те самите, според И. Баева, са „искрено изненадани“ от свалянето на Т. Живков. Във връзка с това цитираната авторка прави сравнение между българските дисиденти и дисидентите от другите страни от съветския блок: „Те, за разлика от дисидентите в другите страни от Източна Европа, са по-скоро странични наблюдатели, отколкото участници в началото на прехода.“³⁵

Множество автори, главно от некомунистическите среди, изказват различно от И. Баева мнение не за самия акт на свалянето на Т. Живков, а за събитията, които го предхождат, и които са плод от дейността на дисидентите. Най-красноречив пример за тези виждания е изследването на Евгени Дайнов „Политическият дебат и преходът в България“. Въпросите на прехода Е. Дайнов разглежда подробно в изложение от две части: книга първа – философска, и книга втора – историческа. Според философските си концепции авторът интерпретира събитията като отговор на най-същественния въпрос относно самото съществуване на социализма. След като разкрива безплодността на опитите на управляващите да преодолеят тежката криза в страната, авторът задава въпроса: „И така над главата на БКП увисва екзистенциалният въпрос, от който тя бяга от началото на десетилетието: след като социализмът не е нито по-висш от капитализма, нито пък негова алтернатива (след като за да съществува е принуден все повече да имитира капитализма), къде е легитимността на управлението на самата партия?“³⁶

Дайнов подчертава, че оставката на Живков е предшествана от дейността на опозиционните среди, които започват усилена подготовка да използват планираната за края на октомври в София голяма международна екологическа среща, наречена Екофорум за мир, на която е предвидено да участват и западни представители, и заинтересованите медии в страната, като възможност за открита конфронтация с режима. В очакване на тази нова възможност за открита опозиционна изява в София и в провинцията се формират много нови опозиционни организации.

Във връзка с екосрещата активистите на Екогласност събират в една от столичните градинки (тази до ресторант „Кристал,“) около 11 000 подписа за спиране работата по отклоняване на води от Рила към София. Правителството не успява да отклони събирането на подписите да става на не

³⁴ Пак там, с. 528.

³⁵ Калинова, Е., И. Баева. Цит. съч., с. 251.

³⁶ Дайнов, Е. Цит. съч., с. 341.

така централно място, а в място, официално определено за провеждане на така наречените „паралелни мероприятия“ на „неформалните“. Това кара властта да упражни публично насилие (сутринта на 26 октомври), за което обаче още същия ден поднася половинчатото извинение. Дайнов подчертава, че този акт е „без всякакъв прецедент от 1947 година“, което стимулира опозицията да изпита режима дали е в състояние „да събере воля за терор“ и при по-масови форми на оспорване. Така се стига до 3 ноември, когато няколко хиляди души присъстват на така нареченото връчване на петицията за водите на Рила до Народното събрание. Разбирайки, че властта няма да упражни насилие, присъстващите вече издигат лозунги за свобода и демокрация, т.е. „извън проблематиката на екологията“³⁷.

Редица политически дейци и наблюдатели на събитията сочат като водеща ролята на Андрей Луканов при свалянето на Т. Живков и в промените, които се осъществяват непосредствено след него. Оценка за тази роля са с противоположен знак, но никой не я отрича. Стоян Михайлов, отстранен от Т. Живков от висшия пост, който заема в БКП, е много критичен към А. Луканов³⁸, докато една от най-близките сътруднички на самия Луканов силно го възхвалява³⁹. Някои автори пък изтъкват авторитетните амбиции, които са определяли действията на Луканов⁴⁰.

Събитията, последвали след пленума от 10 ноември, непрекъснато набират скорост. Изявленията и действията на авторите на преврата обаче показват, както изтъква И. Баева, че „борбата е била да се отстрани Живков, за да се запази системата“ и те са били „далеч от мисълта за отказ от ръководната роля на БКП или за промяна на икономическите отношения“⁴¹.

Независимо че свалянето на Т. Живков от власт няма за цел да се промени субектът на властта в лицето на БКП, относно което всички автори са единодушни, случилото се след 10 ноември наподобява на приказката за великана, освободен от запушената бутилка. Както изтъква Е. Дайнов, „веднъж отпушени, процесите на демократическата ферментация буквално за няколко седмици довеждат обществото до обсъждането на некомунистически модел на преустройство на властта“⁴².

За реакцията на опозицията веднага в първите дни след преврата срещу Живков разказва в спомените си дисидентът Жельо Желев⁴³, пряк участник в събитията и по-сетне избран за президент на страната. На третия ден след свалянето на Т. Живков в жилището на известния писател Николай Хайтов се провежда среща между Андрей Луканов и видни опозиционери срещу власт-

³⁷ Пак там, 338–339.

³⁸ Михайлов, С. Възрожденският процес в България. С., 1992, 143–144.

³⁹ Ананиева, Н. Андрей Луканов в Парламента. С., 2007.

⁴⁰ Димов, А. Власт на всяка цена. С., 2007.

⁴¹ Калинова, Е., И. Баева. Цит. съч., с. 252.

⁴² Дайнов, Е. Цит. съч., с. 342.

⁴³ Желев, Ж. Цит. съч., 246–251.

та – Ж. Желев, Блага Димитрова, Йордан Василев и др. Срещата е улеснена от обстоятелството, че Н. Хайтов и А. Луканов живеят в една сграда и са приятели. Ж. Желев разкрива спомените си, че на срещата А. Луканов им съобщил, че БКП ще се откаже от чл. 1 на действащата по това време Конституция за ръководната роля на БКП. Разговаря се и по турския въпрос. Някакви конкретни предложения обаче не са направени, нито са взети никакви решения. Заради това Желев преценява, че „срещата не беше нищо особено“, а „своеобразна говорилня“⁴⁴.

В множество спомени на очевидци и участници в събитията от и след 10 ноември 1989 г. се разкрива настъпилният ентузиазъм сред обществото след падането на Т. Живков. На 18 ноември хиляди столичани се стичат на митинг пред една от най-известните и почитани сгради в столицата – храм-паметникът „Св. Александър Невски“. Издигат се искания за осъществяването на коренни промени, за които средствата за масова информация и преди всичко телевизията редовно информират обществото. На митинга говорят много оратори, които обаче по-късно ще се окажат в оформилите се две противоположни сили. Единственият критичен момент в протичането на митинга, според И. Баева, е предизвикан от речта на един от дисидентите, Р. Воденичаров, който се изказва в защита на българските турци, но е освиркан от множеството, вече достатъчно заразено от инспирирания от властта национализъм⁴⁵. В хода на митинга са издигнати ясно антикомунистически лозунги и скандирания, включително за съд над Т. Живков. Е. Дайнов гледа на митинга като на своего рода зараждане на натиска на „улицата“. „Улицата“ в столицата, според него, започва да играе най-значителна роля и е основен дебатирал от гледна точка на политическия дебат за бъдещето на България, т.е. реформиран, но социализъм или модерно, западен тип общество, което е скъсало със социализма и с присъщите му атрибути на собственост, организация на икономиката и на политическата власт⁴⁶. „Поставено е началото на уникалното за следкомунистическия регион явление: излъчването на политизирана градска маса, която ползва публичното пространство на града като революционна арена, участва от името на града – пряко в политическия процес и лансира крайните, в чист вид послания на демократическата общност. Революционната столица участва пряко в политиката, както Париж през 18-и и 19-и век, и изработва основните позиции на дневния ред.“⁴⁷

По това време политическата опозиция е все още разпокъсана, но започва процес на обединяването ѝ. За основните и най-важни моменти в този процес свидетелстват текущо публикувани тогава документи и разказите и спомените на някои от главните участници в събитията. По-късно процесът се разглежда и в някои изследвания.

⁴⁴ Пак там.

⁴⁵ Калинова, Е., И. Баева. Цит. съч., с. 255.

⁴⁶ Дайнов, Е. Цит. съч., 345–346.

⁴⁷ Пак там, с. 346.

Въпросът за обединяването на опозицията е поставен от Ж. Желев, а на 7 декември 1989 г. е учреден Съюзът на демократичните сили (СДС), в който се обединяват 13 опозиционни организации. За председател на Съюза е избран Ж. Желев⁴⁸.

Настъпват и редица промени, като в обществото се изгражда нова партийно-политическа структура. Създадени са нови партии и се възстановяват някои партии, забранени след деветосептемврийския преврат – Българската социалдемократическа партия (БСДП), Българския земеделски народен съюз „Никола Петков“ (БЗНС „Н. Петков“), Демократическата, Радикалдемократическата. Тези партии участват в СДС и изработват своя стратегия за прехода, както и поставят въпроса за властта⁴⁹.

Всички автори изтъкват, че особено важно събитие скоро след свалянето на Т. Живков е провеждането на спонтанно възникналия митинг около сградата на Народното събрание на 14 декември 1989 г. На митинга се иска незабавна отмяна на чл. 1 от Конституцията относно ръководната роля на БКП. Около сградата на Парламента е изградена жива верига. Според изискванията на Конституцията обаче никое искане не може да бъде гласувано преди спазването на едномесечен срок от неговото внасяне в Парламента, което в конкретния случай е 14 декември. Ж. Желев, който ръководи митинга, предпочита законът да се спазва и призовава за прекратяване на митинга, както в крайна сметка и става⁵⁰.

Митингът от 14 декември е важен момент в дните до края на 1989 г., когато се оформя политическият облик на СДС, който „трябва да намери свои организационни решения, форми на дейност“. На този ден „за пръв път след 10 ноември опозицията е разделена на легитимисти, които искат законна борба за власт, и „революционери“, които предпочитат промените да се извършват веднага и ако се налага и с използването на сила срещу властта“. И. Баева изказва мнение против тезата, че на 14 декември в България е бил изпуснат шансът за „нежна революция“, т.е. за сваляне на комунистите от власт като се използва натискът на улицата⁵¹.

Ж. Желев разглежда 14 декември като същинско начало на нежна революция и нарича „безумна“ идеята на тези, които смятат, че ако хората не са били спрени да атакуват Парламента, тя щяла да се осъществи⁵². Според Ж. Желев възпирането на митингуващите било правилно, защото действията на БКП и главно на номенклатурата ѝ в провинцията около 14 декември показват желанието опозицията да бъде сплашена⁵³, т.е. можело е да се очак-

⁴⁸ Симеонов, П. Голямата промяна. 10.IX.1989 – 10.VI.1990. С., 2005, 55–70 (2. издание); Спасов, М. Създаването на СДС 1988–1991. С., 2000. Учредителната декларация на Съюза на демократичните сили е публикуван в брой първи на в. „Демокрация“, орган на Съюза, 9–10 февр. 1990.

⁴⁹ Калинова, Е., И. Баева. Цит. съч., 254–255.

⁵⁰ Пак там, с. 255.

⁵¹ Пак там.

⁵² Желев, Ж. Цит. съч., с. 306.

⁵³ Пак там.

ва да се стигне до стълкновения. И. Баева пък изказва мнение, че самите митингуващи не са имали намерения да атакуват Парламента, чиято охрана в този момент била твърде слаба⁵⁴. От своя страна, когато анализира събитията още от митинга на 18 ноември и във връзка със създаването на СДС, Е. Дайнов изрично подчертава, че „с появата на политическа опозиция, декларираща намерението си да се бори за властта посредством механизмите на демократичната политика“, от страна на БКП липсва воля да налага своята власт и съществуващите тогава „разпоредби на Конституцията и закона чрез насилие“⁵⁵. Той обаче посочва, че тогавашната позиция на БКП пред натиска на „улицата“ не е била одобрявана от редица редови партийни членове. В някои по-късно издадени мемоари, партийни членове критикуват ръководството на своята партия именно защото не е било упражнено насилие. Дайнов характеризира като похвално упорството на различните комунистически ръководства да устояват на искането „да бъде открит огън по отсрещната страна“⁵⁶.

Във връзка с въпроса дали управляващите от БКП са били склонни да приложат насилие интерес представлява мнението на някои автори относно така наречената танкова реплика на П. Младенов по време на масовия митинг на 14 декември. Видеокасетата със запис на събитията около Народното събрание през този ден е излъчена по телевизията и свидетелства, че уплашен от устрема на „улицата“, П. Младенов казва: „По-добре е танковете да дойдат“. П. Младенов отрича, че е казал това и твърди, че видеокасетата е фалшификация. По време на изборната борба въпросът занимава сериозно и дълго общественото мнение. Ж. Желев изказва категорично становище, че казаното от П. Младенов е истина⁵⁷. Същата позиция заема и Атанас Семерджиев, тогава министър на вътрешните работи, който изтъква, че след многобройни проверки и експертизи на видеокасетата автентичността на думите на П. Младенов е призната⁵⁸. Според И. Баева обаче съмненията остават и до днес, но „танковата реплика“ не би трябвало да породи политически проблем, защото думите на Младенов не са последвани от никакви действия – няколко часа по-късно митингът мирно се разотива. „Така или иначе скандалът с „танковата реплика“ и отказът на Младенов да признае, че е казал подобни думи, го довеждат до оставката му като президент на България на 6 юли 1990 г., не толкова заради репликата, колкото заради обвинението, че е излъгал.“⁵⁹

В първите стъпки в дейността си оформящата се опозиция заимства от опита на значително напредналата по пътя на промените Полша. Подобно

⁵⁴ Калинова, Е., И. Баева. Цит. съч., с. 257.

⁵⁵ Дайнов, Е. Цит. съч., с. 346.

⁵⁶ Пак там, с. 373.

⁵⁷ Желев, Ж. Цит. съч., с. 307.

⁵⁸ Семерджиев, А. Преживяното не подлежи на обжалване. С., 1999, 387–401.

⁵⁹ Калинова, Е., И. Баева. Цит. съч., с. 266.

на станалото в Полша, в България се провежда Кръгла маса, на която представители на властта и на опозицията обсъждат и се договарят по основни въпроси относно трансформация на политическата система. Според предварителна уговорка решенията е трябвало да се договорят с консенсус.

Заседанията на „Кръглата маса“ се провеждат от 5 януари до 15 май 1990 г. и редовно се предават по радиото и телевизията. В тях участват и представители на Отечествения фронт (ОФ), създаден в навечерието на преврата от 9 септември 1944 г. и превърнал се не без натиск „отгоре“ в казионна масова организация скоро след това. Участват също и представители на синдикатите, някои националистически и младежки организации, поканени от комунистите, за да подсилят позициите им⁶⁰.

По време на заседанията на „Кръглата маса“ се провежда (30 януари – 2 февруари 1990 г.) XIV извънреден конгрес на БСП, който разглежда исканията на опозицията и създадалото се положение. П. Младенов, наследникът на Живков, е избран за нов генерален секретар на партията и председател на Държавния съвет. Взема се решение за провеждане на референдум за преименуване на комунистическата партия в социалистическа.

Референдумът е проведен в началото на април същата година и с решението на 86,71% от гласувалите БКП се преименува в Българска социалистическа партия (БСП). С Манифест на демократичния социализъм БКП се отказва от съветския модел на социализма.

Изявленията на конгреса на извършителите на преврата срещу Т. Живков, които вече са избрани да застанат начело на партията и държавата, отново недвусмислено показват, че те са далеч от мисълта да се откажат от ръководната роля на партията и от социалистическата система⁶¹.

* * *

Всички автори – било самите те участници в Кръглата маса, било журналисти или изследователи, изтъкват голямото ѝ значение по време на заседанията ѝ като своего рода управляващ орган в страната. Признат е статутът ѝ на орган, който „изразява политическата воля на българския народ“. „На практика Народното събрание формално продължава да е основният законодателен орган, но то и правителството приемат онези решения и закони, които са договорени на „Кръглата маса“. С други думи – пише И. Баева – Народното събрание и в началото на пътя към демокрация си остава изцяло подчинено на политиката – 45 години на БКП, а в началото на 1990 г. – на „кръглата маса“⁶². В продължение на няколко месеца, преценява Е. Дайнов, Кръглата маса става онова, което е агората за антична Атина⁶³.

За огромното значение и ролята на Кръглата маса мнение изказва исто-

⁶⁰ Дайнов, Е. Цит. съч., с. 263; Калинова, Е., И. Баева. Цит. съч., с. 260.

⁶¹ Калинова, Е., И. Баева. Цит. съч., с. 254.

⁶² Пак там, с. 260.

⁶³ Дайнов, Е. Цит. съч., с. 356.

риктъ Димитър Луджев, който е един от представителите на СДС в нея и активно участва в заседанията. „Кръглата маса – посочва Д. Луджев – беше като откровение – това беше първият пробив. Това беше и своеобразен университет по демокрация с всичките му шашкърни, притворни и тъмни страни“⁶⁴. Категоричен е и Ж. Желев, оглавяващ представителите на опозицията на Кръглата маса, че „без всякакво преувеличение и без каквито и да било уговорки може да се каже, че Кръглата маса представлява най-краткият, най-успешният и най-плодотворен период на българския преход. На Кръглата маса в рамките на по-малко от пет месеца... беше разградена цялата политическа система на тоталитарния комунистически режим, изграждан в България в продължение на близо 45 години.“⁶⁵.

Е. Дайнов разглежда задълбочено тактиката на БКП/БСП и на СДС на Кръглата маса. БКП/БСП непрекъснато се стреми към размиване на различията между участващите в нея по въпроса за вината за състоянието на България и най-вече по въпроса за бъдещото политическо устройство. Разделителната линия се оформя около искането на СДС за отмяна на чл. 1 от Конституцията относно ръководната роля на БКП в българското общество⁶⁶.

В хода на заседанията на Кръглата маса вече оформилите си сини, т.е. дясното пространство на противниците на комунизма, според Е. Дайнов, избягват поставените им уловки от червените, т.е. от лявото пространство на привържениците на БКП/БСП, и декларират същностните си различия от тях. Същевременно те дават заявка за властта. Налага се двуполюсният модел, „който ще се окаже най-трайният на територията на бившия Варшавски договор“⁶⁷. В най-висша степен „сините“ действат и налагат повечето от исканията си в постигнатия консенсус благодарение на натиска на антикомунистическата „улица“, „която е основният субект в разгръщането на дебата в антикомунистическа посока в първите месеци на годината“⁶⁸. „Скандирането: „Не щеме комунизъм – долу БКП!“ , кънти из улиците на София от първите дни на януари – тогава, когато повечето от лидерите на СДС са все още членове на БКП и не са си поставили достатъчно ясни антикомунистически цели“⁶⁹.

Като успех за Кръглата маса Е. Дайнов отчита обстоятелството, че тя успява да избегне отклонението от основния политически въпрос – „социализъм“ или „капитализъм“⁷⁰. На 29 януари БКП е приела постановление, с

⁶⁴ Елитът и промяната в България. Свидетелства на първата вълна политици след 1989 г. Състав.: Д. Варзоновцев. С., 1998, с. 152. Оценките относно случилото се отразяват различните мнения на интервюираните политици. За Кръглата маса вж. и работата на журналиста *Тошев*, Т. Лъжата, Жан, Иван и другите. Книга първа. С., 2006.

⁶⁵ Желев, Ж. Цит. съч., с. 315.

⁶⁶ Дайнов, Е. Цит. съч., 366–367.

⁶⁷ Пак там, с. 374.

⁶⁸ Пак там, с. 372.

⁶⁹ Пак там.

⁷⁰ Пак там, с. 362.

което осъжда „възродителния процес“ и обявява връщането на старите имена на българските турци. Реакцията на това постановление отклонява общественото мнение и енергия към етническият въпрос, но само за известно време. Самата „етническа проблематика няколко пъти нахлува в залата на преговорите (на Кръглата маса), но не във връзка с основния политически въпрос за бъдещото устройство на страната, а по повод приемането или неприемането на делегации на българските турци, които протестират срещу тромавата (по съдебен ред) процедура за възстановяване на имената“⁷¹.

Във връзка с тактиката на БКП/БСП на Кръглата маса някои автори характеризират поведението ѝ като предлагане на „сказки за смесена „пазарна икономика“⁷². Изтъква се, че по онова време общественото възприятие за провала на социалистическата икономика е относително притъпено, което позволява на БКП/БСП да манипулира общественото мнение и да шикалкави по време на заседанията на Кръглата маса⁷³.

Авторите, които разглеждат работата на Кръглата маса, естествено спират вниманието си главно върху нейните решения. Извънредно важно е, че се стига до договореност за извършване на промени в Конституцията. Тя трябва да се деидеологизира и да се съобрази с гарантирането на човешките права. Ликвидират се партийните организации на БКП/БСП по местоживее-не и месторабота. Решено е да се департизират армията, съдът, прокуратурата и дипломацията и да се премахне политическата полиция⁷⁴.

Едно от най-важните решения на Кръглата маса е това за провеждането на избори за Велико народно събрание (ВНС) до средата на 1990 г. по смесена мажоритарно-пропорционална система с бариера от задължително получаване на 4% от гласовете за влизане в Парламента. Предвижда се присъствието на чуждестранни наблюдатели, които да гарантират свободата на изборите. Според политическата практика на България след Освобождението от османско владичество промени в Конституцията, за каквито пледира опозицията, могат да бъдат гласувани само от Велико, а не от Обикновено народно събрание. Както посочва един от тогавашните деятели на СДС, Петко Симеонов, идеята да се гласува не за Обикновено, а за Велико народно събрание е лансирана от Клуба за подкрепа на гласността и преустройството на неговото заседание още от 1–2 декември 1989 г.⁷⁵ Приемането на тази идея се тълкува от редица автори като важен успех за СДС⁷⁶. От раз-

⁷¹ Пак там, с. 361, 379.

⁷² Христова, А., К. Станчев. Началото на стопанските реформи в България (Лъкатушенето и заблудите в периода между 1990–1997 г.). – В: Анатомия на прехода. Стопанската политика на България от 1989 до 2004 г. С., 2004, с. 53.

⁷³ Пак там, 53–54.

⁷⁴ Вж. подробно в протоколите на Кръглата маса в „Стенографски протоколи (3 януари – 15 май 1990 г.). С., б. г.

⁷⁵ Симеонов, П. Цит. съч., с. 50.

⁷⁶ Това мнение изрично се подчертава от Е. Дайнов. Той смята, че с приемането на идеята да се проведат избори за Велико народно събрание СДС е успяла да наложи основната си теза,

стоянието на годините обаче, Ж. Желев тълкува като преждевременно решението най-напред да се изработи Конституция от ВНС, а след това да се премине към основни реформи⁷⁷.

Като представя стратегията и тактиката на СДС във връзка с решенията на Кръглата маса И. Баева търси сравнение със случилото се в другите страни от Източна Европа и подчертава, че България е единствената източноевропейска страна, в която се предвижда с основен закон (конституция) първо да се декретират промените, а те самите се осъществяват по-късно⁷⁸. Причините, заради които опозицията бърза с изработването най-напред на конституция, според Баева, се крият в желанието ѝ „да навакса изоставането на демократизацията“ в България, където „икономическите и политическите промени вървят доста по-бавно, отколкото в останалите държави в преход“⁷⁹. Това тя разглежда и като проява на „често срещания през 20 в. български синдром да се достигнат по-напредналите“⁸⁰.

И. Баева обръща специално внимание върху обстоятелството, че по въпроса за Конституцията е поставено важно предварително условие тя да може да бъде изработена преди да се декретират промените, но само ако СДС постигне абсолютна изборна победа в изборите за ВНС. Освен това, за приемане на конституция за СДС е било необходимо да има в парламента квалифицирано мнозинство от две трети. „Надежда за такъв резултат дават изборните победи на полската „Солидарност“ през юни 1989 г. и на унгарската опозиция в лицето на Унгарския демократичен форум през март–април 1990 г.“⁸¹

Някои автори изказват съмнение и дори недоверие в ефективността и резултатността на консенсуса, постигнат на Кръглата маса, правейки това преди всичко с оглед на последвалите в България събития. Така например Красен Станчев смята, че постигнатият консенсус „не съдържащо нещо особено и не се основаваше на някаква екстравагантна, национално обособена и подробна концепция за бъдещето на страната“⁸².

Събитията от края на 1989 г. и първите месеци на 1990 г. (включително работата на Кръглата маса), т.е. до изборите за Велико народно събрание дават, според Е. Дайнов, категоричен отговор на въпроса именно за тогавашното състояние на политическия дебат. По онова време, според разпо-

че въпросът не се е състоял в това „да се продължат „реформите“ или процесите на демократизация“, а в скъсването със старата система и ново изграждане на държавата въз основа на нови принципи и с нови правила, т.е. на базата на една нова Конституция. Дайнов, Е. Цит. съч., с. 377.

⁷⁷ Желев, Ж. Цит. съч., с. 337.

⁷⁸ Калинова, Е., И. Баева. Цит. съч., с. 261.

⁷⁹ Пак там.

⁸⁰ Пак там, с. 262.

⁸¹ Пак там.

⁸² Станчев, К. Изборът на политическия модел: ролята на конституцията, правата на собственост и институциите. – В: *Анатомия на прехода...*, с. 30.

редбите на действащата Конституция и според законовата уредба на страната цялата власт монополно все още е в ръцете на БКП/БСП, но при липсата от нейна страна на воля да налага тези разпоредби с насилие се очертава, че „комунистическият период от историческото развитие на България, почнал с преврата на 9 септември, е приключил“, и че е налице отказ на обществото като българското да продължат да участват в „комунистическия експеримент“⁸³.

* * *

В работите, които разглеждат събитията от първия етап на прехода в България, естествено се отделя важно място на предизборната борба и на резултатите от изборите за Велико народно събрание. Единодушно е становището, че независимо от подписания „Етичен кодекс за предизборна борба“ има рязко поляризиране и много силно противопоставяне между двата лагера. СДС отрича цялото управление на БКП и слага ударението на предизборната си кампания върху терора на комунистическия режим. Широко се разпространява в пресата и в афиши карта на България, на която границите ѝ са очертани с бодлива тел, а с черепи са обозначени местата на съществуващите по време на комунистическото управление множество концентрационни лагери. Лозунгите, около които се обединява опозицията, са „45 години стигат!“ и „Времето е наше!“ От своя страна, БСП набляга на някои придобивки от време на нейното управление, като например безплатното образование и безплатното лечение. Тя избира за свой изборен символ червената роза и издига за мото на предизборната си кампания лозунга „Сполука за България“.

Двуполюсната поляризация по време на предизборната борба и преди това по време на заседанията на Кръглата маса намира израз и в обстоятелството, че в България има еднопартийно управление на БКП/БСП, въпреки че от нейна страна са направени, но без успех, няколко опита за съставяне на коалиционно правителство с участието на представители на опозиционните партии и групи⁸⁴.

В множество спомени на участници в тогавашните събития прозира силната антикомунистическа еуфория, която е обзела най-активната политическа част на обществото и която сякаш ги подвежда да очакват изборна победа. Силно влияние, според И. Баева, оказва и фактът, че в другите страни в бившия социалистически блок до тогавашния момент всички избори „завършват с категорична победа на новите политически сили и маргинализация на бившите комунистически партии“⁸⁵. Стига се до това, че някои резултати от сондажи относно общественото мнение, правени от възникнали по това

⁸³ Дайнов, Е. Цит. съч., 346–347.

⁸⁴ За еднопартийното правителство на БКП вж. у Дайнов, Е. Цит. съч., с. 369; Калинова, Е., И. Баева. Цит. съч., с. 259.

⁸⁵ Калинова, Е., И. Баева. Цит. съч., с. 265.

време агенции, биват автоматично обявявани за манипулации, ако са показали, че предпочитанията клонят към БСП⁸⁶.

В предизборната си борба СДС допуска редица грешки и пропуски. В немалка степен те се дължат, според И. Баева, на липсата на политически опит. „Структурите на СДС тепърва се създават, в тях влизат хора, мотивирани от несъгласието си с миналото, но често без необходимите политически качества и умения, при някои омразата към комунизма взема връх над разума в политическата борба. В някои организации на преден план излизат екстремисти, които плашат с думи и действия обикновените българи“⁸⁷. Освен това „липсата на политически опит не позволява на българската опозиция да отчете разликите между Централна Европа и Балканите. Тя не оценява и по-различното отношение на българите към социализма и към Съветския съюз (например, че БКП има силно влияние в България и преди 1944 г., а русофилските настроения датират още от Възраждането). Острата предизборна кампания в западен стил се оказва не по вкуса на мнозинството по-традиционно настроени българи, а и късното българско дисидентство не успява да открие популярни и харизматични личности.“⁸⁸

Причините за неуспеха на СДС в предизборната борба са задълбочено и всестранно анализирани и от Е. Дайнов. В мнението си той посочва ловкостта на БСП, която по-адекватно от СДС се съобразява с менталната нагласа на средния българин. БСП залага на посланието, че е предсказуема и улегнала, докато СДС е непредсказуемо и буйно, БСП иска реформиране, а СДС – разрушаване и връщане назад или копиране на чужди модели. Оказва се, че масово „липсва готовност за радикално скъсване“ с миналото, умонастроенията са „в полза на модела за постепенна промяна, предлаган от БСП, и против революционното скъсване, лансирано от СДС“. Мнозинството не желае изцяло да отхвърли света, съществувал преди свалянето на Т. Живков, защото смята, че тогава е нямало безработица, хората са имали сигурност, имало е ред в страната, докато СДС предлага бъдеще на постоянно увеличаващи се материални различия между хората. Българите не са готови „да се гмурнат в едно бъдеще, в което те нямат опит – и което всъщност не им е дори обяснено достатъчно ясно от дисидентстващите интелектуалци и предвоенни политици, оглавяващи тогава СДС„. Избира се „подобряване на вече познатото“, което е моделът на БСП. СДС се поддържа от хора, „които не живеят единствено в битовото всекидневие“, което междуременно става все по-тежко и по-сложно. Това са образованите, младите, жителите на големите градове. БСП става „изразител на по-възрастните хора, по-слабо образованите, жителите на малките градове и особено на селата“⁸⁹. При това „образът на „седесаря“... е дълбоко различен от този на средния българин“, вклю-

⁸⁶ Пак там, с. 264.

⁸⁷ Пак там.

⁸⁸ Пак там, с. 265.

⁸⁹ Дайнов, Е. Цит. съч., 394–397.

чително и по външен вид, и СДС се възприема „като едва ли не привнесено от чужбина“⁹⁰.

И според други автори масовият българин е против промяната и идеалът му е „безпроблемното пасивно пребиваване в живота“⁹¹.

В края на краищата, както обобщава Е. Дайнов, „изборът в голяма степен остава на нивото на всекидневните предразсъдъци и настроения“. Той, иначе казано, не е политически, не се отнася „до рефлексия върху общото, върху полиса“, по посока на тази „висока материя“ дори не се тръгва и „се препотвърждава масовата обществена нагласа, единствено битовото, непосредствено своето да се смята за реално“⁹².

* * *

Изборите за депутати за Велико народно събрание се провеждат в два тура – на 10 юни по пропорционална система (с партийни листи), и на 17 юни – по мажоритарна система (с гласуване за личности). Още на първия тур, както посочват всички автори, занимаващи се с проблема, става ясно, че СДС търпи поражение, което с още по-големи разлики се потвърждава на втория тур. Според резултатите от двата тура от 400 места БСП получава 211, СДС – 144, БЗНС – 16, а новосъздадената партия на българските турци – Движението за права и свободи (ДПС) – 23.

Авторите, които пишат за изборите, са единодушни, че изборните резултати не са били очаквани и носят разочарование особено в столицата, в поголемите градове и сред младите хора. Всички повече или по-малко отделят внимание на масовия протест, който започва фактически още вечерта след първия тур на изборите. Прилагат се различни форми на протест – студентите окупират Софийския университет, организират автомобилни и пеши шествия, седящи стачки, изгражда се на тогавашния централен площад в града пред Президентството палатков лагер, наречен „Град на истината“. Гражданското неподчинение се разраства непрекъснато, включително и в провинцията, макар и не в такива мащаби както в столицата.

Основно искане на протестиращите и участващите в гражданското неподчинение е изборните резултати да не се признаят. Това поставя големия въпрос за позицията на ръководството на СДС пред лицето на това искане на „улицата“.

У различните автори има различна оценка или различни нюанси в оценката за поведението на ръководството на СДС. И Баева привежда думите на Ж. Желев на митинга, състоял се още същата вечер след първия тур на изборите, че изборите са били „свободни, но не честни“, но смята че това показва, че „вместо да потърси по-дълбоките причини за поражението, ръ-

⁹⁰ Пак там, с. 369.

⁹¹ Богданов, Б. Промяната в живота и текста. Риторични есета за трудностите на преобразуването. С., 1998, с. 89.

⁹² Дайнов, Е. Цит. съч., с. 397.

ководството на СДС предпочита да протестира⁹³. В нейната преценка надделява силно критично становище във връзка с други (освен непризнаването на резултатите от изборите) искания на протестиращите. За тях Баева смята, че „на практика“ в тях се е искало наказание за действия, в които СДС е обвинявала БКП в предизборната кампания. Според нея така „се ражда политическата култура на отрицанието, при която по-важна е атаката срещу противника, отколкото истината или интересите на държавата“⁹⁴.

Като се спира на въпроса защо ръководството на СДС приема да признае изборните резултати, Ж. Желев в мемоарите си изказва отново становището си, че изборите са били „формално демократични“, но не честни“, защото „на практика“ СДС е поставено в неравностойно положение по отношение на финансовите, материалните и медийните ресурси⁹⁵. Желев подробно се спира на някои отделни пунктове, въз основа на които представители на СДС са обърнали внимание на чуждите наблюдатели: че изборите са били тотално манипулирани – раздавали са се дефицитните тогава бутилка олио или капачки за буркани за зимнина, бира и кебапчета или тениски на ромите, в някои малки населени пунктове се е гласувало зад прозиращи завеси и т.н. Чуждестранните наблюдатели изказват мнение, че е ставало въпрос за дреболии, но изборите са били законни и това предопределя съгласието на СДС да признае техните резултати⁹⁶.

Ж. Желев е категоричен в оценката си, че тогава СДС е показало колко много е узряло политически в сравнение с началото на своето съществуване, благодарение на което ръководството му не се поддава на натиска на „улицата“ и да премине към силови действия. Това обаче съвсем не означавало, че „нежната революция“ е прекратена. Напротив, тя се разраства именно благодарение на нестихващия натиск на „улицата“, за да доведе до нови, по-решителни промени⁹⁷.

⁹³ Калинова, Е., И. Баева. Цит. съч., с. 265.

⁹⁴ Пак там, 265–266.

⁹⁵ Желев, Ж. Цит. съч., 342–343.

⁹⁶ Пак там, 342–345. За отношението на чуждите наблюдатели вж. и Симеонов, П. Цит. съч., с. 596.

⁹⁷ Желев, Ж. Цит. съч., 343–345.

**THE START OF THE TRANSITION TOWARD DEMOCRACY
AND MARKET ECONOMY IN BULGARIA THROUGH THE EYES
OF THE BULGARIAN AUTHORS.**

Stoicho Grancharov

In the middle of the 80-ies of the last century, the crisis in the states from the socialist camp in Eastern Europe, including the Soviet Union, became ever more deeper and obvious and in fact irreversible. The attempts of the ruling circles to overcome, or at least to diminish the most negative consequences of this crisis were unsuccessful. The communists in the system saw the increasing need for radical changes in the system, while their opponents saw - what in the long run became reality – the need for changing the system itself. Bulgaria is one of the states in Eastern Europe where the changes began later. The Bulgarian authors as a whole accept the events from the end of 1989 as a start of the so-called transition in Bulgaria.

The present article traces the events and particular facts that followed the fall from power of Todor Zhivkov in 10 November 1989.

The essential contribution of the article is that this is made through the prism of all research materials of Bulgarian authors who wrote on that theme. In this way it forms a full historiography picture of the researches on that topic.